

Research Article

“सोलापूर जिल्ह्यातील बारव स्थापत्याचा अभ्यास, विशेष संदर्भ:
माळशिरस तालुक्यातील वेळापूर, महाळुंग व खंडाळी येथील बारव”

अस्मिता अनिरुध्द सालविठ्ठल¹, आर. एन. जाधव²

¹प्राचीन भारतीय इतिहास संस्कृती व पुरातत्वशास्त्र विभाग, सामाजिक शास्त्र संकुल, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

²डी बी एफ दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना:

कोणत्याही काळातील स्थापत्य हे तत्कालीन परिस्थितीचा इतिहास सांगत असतो. राज्यकर्त्यांचा व सामन्यांचा दृष्टीकोनही त्यातून दिसून येतो. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात दगड, चुना यामध्ये बांधकाम केले जात असे. मंदिर स्थापत्य, किल्ले स्थापत्य त्याप्रमाणेच बारव स्थापत्यहि वैशिष्टपूर्ण आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात सोलापूर जिल्यातील माळशिरस तालुक्यातील प्राचीन बारव स्थापत्याचे महत्व विस्तृतपणे मांडण्यात आले आहे.

भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास करताना विविध शिल्पस्थापत्याचा अभ्यास त्या त्या कालखंडातील अभ्यासकांनी केला आहे. जल व्यवस्थापन पध्दतीचे नागरी विकासातील महत्व लक्षात घेता माळशिरस तालुक्यातील बारव स्थापत्याचा अभ्यास महत्वपूर्ण आहे. आज हा वस्तू प्रकार फारसा दिसून येत नाही, म्हणूनच प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडात जल व्यवस्थापन कसे होते त्यासाठी बारवांचा उपयोग कसा केला जात असे याचा अभ्यास करणे महत्वपूर्ण ठरेल. बारव हा वस्तू प्रकार आज अवशेष रूपाने पाहण्यास मिळेल. ज्याकाही बारवा चांगल्या स्थितीत आहेत त्यांचा एक ऐतिहासिक वारसा म्हणून जतन करणे गरजेचे आहे.^[1]

नागरी विकासाची एक मुलभूत गरज म्हणून बारवांची निर्मिती केली गेली. त्यासाठी घेण्यात आलेले परिश्रम हे एका विशिष्ट जमात किंवा गटाची निर्मिती न राहता, एकूणच सामाजिक अभिसरणाचा एक भाग म्हणून त्याकडे पहिले गेले. बारवांची निर्मिती एखाद्या मंदिरसमूह उभारणीच्या श्रध्देने करण्यात आली. त्यांचे पावित्र्य राखले जावे या करिता जनश्रध्दा निर्माण करून त्याला जाणीवपूर्वक धार्मिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले.^[2]

पुर्तकर्म यांचा एक भाग म्हणून, मग समाजातील केंद्रभूत सत्तेकडून आणि श्रेष्ठी सामंताकडून सुध्दा यांची निर्मिती करण्यात आली. सर्व धर्मांच्या विविध उत्सव प्रसंगी यांचे वैशिष्टपूर्ण स्थान राहिलेले दिसून येते. सांस्कृतिक जीवनातील पुष्कार्णांचे महत्व दिपोत्सावातून व्यक्त होत होते. यांचे अनेक साहित्य दाखले उपलब्ध आहेत.^[3]

बारवाची स्थापना:

इ. स. ६०० ते १००० हा काळ दुष्काळ सदृश्य असल्यामुळे या कालखंडात मोठमोठ्या विहिरींची स्थापना करण्यात आली. गुजरात व राजस्थान येथे या काळात बिकट परिस्थिती असल्याने तेथे प्रचंड मोठ्या आकाराच्या व कलापूर्ण विहिरी बांधण्यात आल्या. या परिसरावर त्यावेळी मैत्रक घराण्याचे राज्य होते.

मंदिर ही समाजधारणे मागील मुलभूत भावनात्मक प्रेरणा, परंतु मानवी वसाहतीची व्याप्ती विचारात घेतल्यानंतर सर्व्वक मंदिराची निर्मिती नद्यांच्या काठी किंवा अन्य जलकेंद्राभोवती करणे शक्य नव्हते, परिणामी मंदिर परिसरातच जलसंपदा असणे

आवश्यक असल्याने बहुतांश मंदिर परिसरात बारवा बांधलेल्या आढळतात. वसाहतींची पाणी पुरवठ्याची गरज या बारवे मार्फत भागवली जात असे. महाराष्ट्रात प्रामुख्याने इ. स. ९ वे शतक ते १३ वे शतक हा काळ राजकीय दृष्ट्या सामंतशाहीचा आणि आध्यात्मिक दृष्ट्या सिध्दसाधकांचा होता. या काळात मंदिराचे महत्व असाधारण होते , आर्थिक दृष्ट्या हि मंदिरे संपन्न असत. अनेक प्रसंगातून मिळणाऱ्यादानातून मंदिर परिसराचा विकास होत असे. पंचोपचार पूजा , अष्टभोग यासाठी लागणाऱ्या अनेक बाबींवर मंदिराच्या वैभवाचा एक भाग म्हणून परिसरात अनेक आकाराच्या बारवा निर्माण करण्यात आल्या^[8].

काळाच्याओघात अनेक मंदिर स्थापत्याच्या शैली अस्तित्वात आल्या , ज्या प्रमाणात मंदिर स्थापत्याचा विकास झाला त्या प्रमाणातच बारव स्थापत्याचा विकास होऊन अनेक मनोहारी बारवा निर्माण झाल्या. महाराष्ट्र पुरता विचार केल्यास बीड येथील कंकालेश्वराची बारव हे याचे उदाहरण आहे. ज्या प्रमाणात बारवांना महत्व प्राप्त झाले त्याच प्रमाणात कुंडाचेही महत्व वाढून त्यांची विविधरूपे कुंड , वापी , बारव , पुष्करणी , तडाग इत्यादी निर्माण झाले. म्हजेच कुंडे , बारवा व पुष्करणी या जमिनीत निर्माण केलेली मंदिरे होत. बारवांचा उदय हा ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृती इतका प्राचीनअसल्याचे दिसून येते. मोहेंजोदडो आणि हड्डप्पा येथील उत्खननात आढळलेली महास्नानगृहे ही याची उत्तम उदाहरण आहेत. यावरून स्नानाने पावित्र्य ही कल्पना किती प्राचीनआहे याची प्रचिती येते. ऋग्वेद काळात व स्मृती ग्रंथात विहिरी व बारवांचे अनेक संदर्भ आढळतात.

बारवांची ऐतिहासिक नोंद:

मौर्य सम्राट अशोकाने आपल्या साम्राज्यातील महामार्गाच्या बाजूने विहिरी खोदल्याच्या नमूद केलेले आहे. कनिष्कानेही विहिरी बांधल्याची नोंद १८१ च्या क्षत्रपाच्या शिलालेखात आढळते. शिला दित्याच्या सौराष्ट्रामध्ये मिळालेल्या अभिलेखात इ. स. ६६६ मध्ये शेतीला पाणी देण्यासाठी वापरत असलेल्या विहिरींची नवे "शिलादंडक", "धोरक" अशी देण्यात आली आहेत.^[9] पश्चिम भारतात सहाव्या शतकापासून बारव बांधण्यास सुरुवात झाली आणि गेल्या शतकापर्यंत ते चालू राहिले. त्याचे मुख्य कारण सहाव्या शतकापासून आपल्याकडे वारंवार भयानक दुष्काळ पडू लागले. मार्कंडेय पुराणातील देवी महात्म्यात एका शंभर वर्षांच्या प्रदीर्घ दुष्काळाचे वर्णन आहे. दण्डिनच्या "दशकुमार चरित्रात" ही असेच भयानक वर्णन आहे. पुढे मध्ययुगातही हीच परिस्थिती होती. त्या काळात आलेल्या परकीय प्रवाशांच्या वर्णनातही दुष्काळाचे हृदय द्रावक वर्णने आढळतात. अशा परिस्थितीत बारवाचे आणि विहिरींचे महत्व लक्षात येते. महाराष्ट्रात बारव विहिरी बांधण्यास १० व्या शतकात यादवांच्या काळापासून सुरुवात झाली. भोजाच्या "समरांगण सूत्रधार" आणि भुवनदेवाय "अपराजित - पृच्छा" या ग्रंथात या वास्तुप्रकाराची तांत्रिक माहिती आहे^[6].

बारव याला प्राचीनकाळात कुंड , पुष्करणी , वापी अशा नावाने ओळखले जायचे. बारवा सारखी वास्तु ही जास्त करून मंदिर परिसरात पाहण्यास मिळायची. प्राचीनकाळात बारव बांधण्यामागील मुळ उद्देश मंदिरातील देव व देवतांची पूजा व पिण्याच्या पाण्याची सोय व्हावी हा होता. साधारणतः बारवांची स्थापना ज्या ठिकाणी नदीचा प्रवाह किंवा पाण्याचा कोणताही स्रोत उपलब्ध नाही अशा ठिकाणीच केली जायची. सोलापूर जिल्ह्यातील माळशिरस तालुक्यात देखील अशाच पुरातन मंदिरा समोरील बारवांचा ह्या संशोधन पत्रिकेत सखोल अभ्यास मांडण्यात आला आहे.

हेमाडपंती स्थापत्यशैली:

भारतीय स्थापत्यशैलींपैकी एक प्रमुख शैली म्हणून हेमाडपंती शैलीचा उल्लेख केला जातो. देवगिरीच्या यादवांच्या राज्याचे सन १२५९ ते १२७४ याकाळात मुख्य प्रधान राहिलेल्या हेमाद्री पंडित किंवा हेमाडपंत यांनी या प्रकारच्या इमारतबांधणीचा महाराष्ट्र आणि दख्खन पठारावर अनेक ठिकाणी उपयोग केल्याने ही बांधणीपद्धत त्यांच्या नावावरून हेमाडपंती म्हणून ओळखली जाऊ लागली. मंदिरांचे हेमाडपंती पद्धतीने झालेले बांधकाम टिकून राहिले आणि त्यामुळे ते आजही अभ्यासकांना उपलब्ध आहे. सामान्यतः इमारत बांधणीत घडवलेल्या दगडांमध्ये चुना किंवा त्याप्रकारचा दर्जा न भरता दगडच वेगवेगळ्या कोनातून कापून , त्यांनाच खुंट्या आणि खाचा पाडून ते एकमेकांत घट्ट बसू शकतील अशी रचना केली जाते. मंदिरांसारख्या वास्तूत पायापासून शिखरापर्यंत ही दगड एकमेकांत गुंफून केलेली रचना एकसंध उभी राहाते आणि टिकाऊही बनते. वेरूळचे घृष्णेश्वर मंदिर, औंढा नागनाथ येथील मंदिर ही हेमाडपंती स्थापत्यशैलीची काही उदाहरणे होत.^[9]

वेळापूर अर्धनारी नटेश्वर मंदिर:

पंढरपूर - अकलूज रस्त्यावर ३० कि.मी. अंतरावर वेळापूर हे एक खेडे गाव आहे , ह्या गावाच्या दक्षिण दिशेला अर्धनारी नटेश्वर मंदिर आहे व तिथेच समोर एक बारव आहे. ही बारव सातवाहन कालीन असावी कारण ह्या मंदिराची रचना ही सातवाहन कालीन रचना आहे व सदर बारवेची रचना देखील त्याच काळातील आहे अशी अख्यायिका या परिसरातील लोकांमध्ये आहे. ही बारव आयताकृती आहे व तिच्यात उतरण्याकरिता पूर्व - पश्चिम पायऱ्यांची सोय आहे (आकृती क्र.३). ह्या बारवेच्या उत्तर दिशेस एक तलाव आहे. सदर तलाव हा कायम भरलेला असतो.

अर्धनारी नटेश्वर मंदिरापासून साधारण १ कि.मी. अंतरावर पंढरपूर दिशेकडील बाजूस एक प्राचीनमंदिरे आढळून येतात. ही मंदिरे एका मोठ्या तलावाजवळ विकसित झाली आहेत.

सोलापूर जिल्ह्यातील वेळापूर येथील हर्नेश्वर महादेव मंदिर हे अर्धनारीनटेश्वराचे हे जगातील एकमेव असे मंदिर आहे. हेमाडपंती वास्तु-पध्दतीचे हे बांधकाम असून यादव राजा रामचंद्र १२७१ ते १३१० यांच्याबद्दलचे शिलालेख यावर कोरलेले आहेत.

मराठी आणि संस्कृत भाषेत असणाऱ्या या शिलालेखात देवराव यांच्या नावाचा उल्लेख आहे. चैत्र - वैद्य १ , मार्च - एप्रिलच्या दरम्यान या ठिकाणी नटेश्वराच्या नावाने यात्रा भरते. जगातील एकमेव असे म्हणून जरी या मंदिराचा उल्लेख करण्यात आला आहे. मंदिराबद्दल पुजारी सोडले तर कोणालाच माहिती नाही. मात्र पुरातन खात्याच्या वेबसाईटवर या मंदिराचा उल्लेख जरूर केला आहे. [अ.नं. १०७]

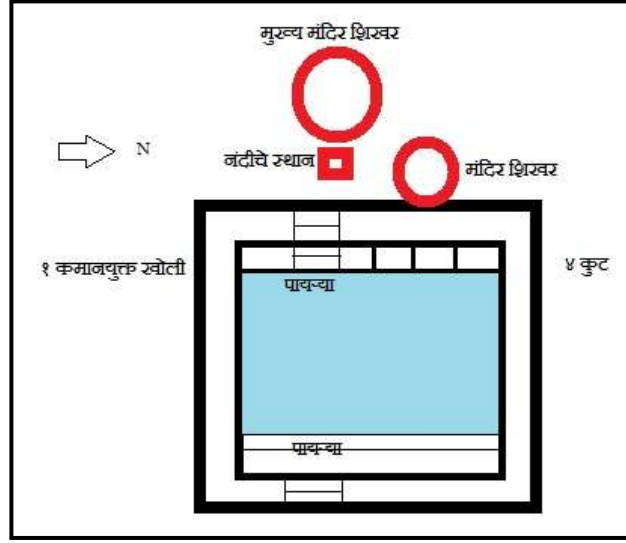
मंदिरासमोरच , महादेवाच्या अस्तित्वाची ग्वाही देणारे पाण्याचे एक मोठाले कुंड आहे. बाराही महिने यामध्ये पाणी असते. डाव्या बाजूला एक गोमुख असून पहिल्या पायरीजवळ एक शिलालेख कोरलेला आहे. यामध्येच , उजव्या बाजूला असणाऱ्या पाच - सहा मंदिरामध्ये नागदेवता , गणेश यांच्या मूर्त्या आहेत. तर डाव्याबाजूला एक छोटेसे मंदिर असून त्यामध्ये एक पिंडी आहे. मंदिरातील बहुतांशी मूर्त्या जवळच - पुरातन खात्याने - बांधलेल्या संग्रहालयात आहेत. संग्रहालयातील काही मूर्त्यांवर हात फिरवला - अथवा - टिचकी मारल्यास सप्तसूर निघतात.

मुख्य दरवाजासमोरच एक नंदीची सरासरी आकारमानापेक्षा मोठीच म्हणता येईल अशी मूर्ती आहे. गाभाऱ्यातील दरवाजावर "गजलक्ष्मी" कोरलेली आहे व हे सुद्धा आपल्यामध्ये एकमेव असा उल्लेख करण्यासारखे आहे. कारण शक्यतो मंदिराच्या - गाभाऱ्याच्या दरवाजावर गणपती कोरलेला असतो. मुख्य मंदिराच्या उजव्या बाजूला एक छोटेसे मंदिर भग्नावस्थेत अजूनही उभे आहे. आसपासच्या अनेक मंदिरात वेगवेगळ्या आकाराच्या अनेक पिंडी आहेत. मंदिरातील मूर्ती अतिशय देखणी असून त्या कालीन कलेचा एक अद्वितीय नमुना म्हणावा अशीच आहे. पांढऱ्या शुभ्र अशा वस्त्रात असणारी ही मूर्ती असून मूर्तीच्या वरील भागात - गोलाकार - सप्तऋषींच्या प्रतिमा कोरलेल्या असून मध्यभागी कीर्तिमुख आहे. पार्वतीच्या पायावर एक चक्र आहे तर पायाच्या बाजूला गणपती, एक पुरातन ऋषी यांच्या प्रतिमा कोरलेल्या आहेत.^[८]

वेळापूर येथील अर्धनारी नटेश्वर मंदिर हे १७ ०४७'२९" उत्तर अक्षांश व ७५ ००३'१३" पूर्व रेखांश येथे आढळून येते. तसेच त्याच्या पासून २५० मीटर दूर पंढरपूर - पुणे रस्त्यावर त्याच मंदिराचा काहीसा भाग विस्तारलेला आढळून येतो. त्या ठिकाणी एक तलाव आहे. ह्या परिसराचा भूशास्त्रीय अभ्यास केला असता पुढील माहिती आली - पहिला थर हा ६ फुट माती, दुसरा थर हा १२ फुट मुरुम , तिसरा थर हा ३ फुट लाल गेरू आढळून येतो. म्हणूनच मंदिरातील बारवेत कायमस्वरूपी पाण्याचे स्रोत जिवंत आढळतात.

आकृती क्र. १: वेळापूर येथील मंदिरातील सुबक मूर्ती.

आकृती क्र. २: वेळापूर येथील अर्धनारीनटेश्वर मंदिराजवळील बारवेचे विधान.

आकृती क्र. ३: वेळापूर येथील अर्धनारीनटेश्वर मंदिर परिसरातील बारव.

आकृती क्र. ४: माळशिरस तालुक्यातील बारवांचे ठिकाण दर्शविणारा नकाशा.

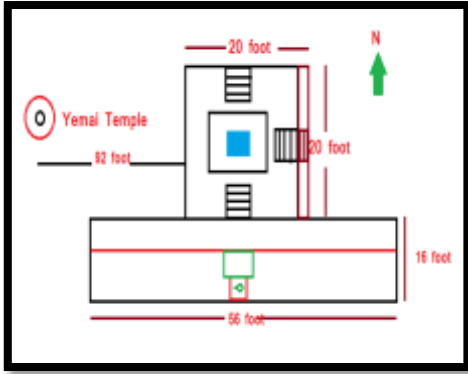
अर्धनारी नटेश्वर वेळापूरचे ग्रामदेवत. मंदिराच्या प्रवेशद्वाराबाहेर उजव्या बाजूस छोट्या बांधकामामध्ये सुंदर ऐटीत बसलेली गणेशमूर्ती दिसते. डाव्या बाजूस उंच दीपमाळ आहे. तेथे मोठी बारव आहे. बारवेमध्ये पाण्याला सर्व बाजूंनी झरे असल्याने बारव उन्हाळ्यात कधीही कोरडी पडली नाही. मुख्य मंदिरासमोर बारवेत नैऋत्य कोप-यामध्ये लहान मंदिर आहे. त्यामध्ये दोन शिवलिंगे आहेत. त्यांना काशीविश्वनाथ व रामेश्वर स्थान असे म्हणतात. ही दोन्ही शिवलिंगे पावसाळ्यात पाणी पातळी वाढल्यानंतर पाण्याखाली जातात, म्हणून बारवेतील जलाला सर्व तीर्थांचे महत्त्व लाभते अशी भाविकांची धारणा आहे. त्यांच्या शेजारी वायव्य बाजूला बळीश्वर मंदिर आहे. बळीश्वर मंदिराचे बांधकाम दगडी पाषाणामधील खांब व शिळा यांमध्ये बांधलेले आहे. ते मंदिर मुख्य मंदिराच्या समोर बारवेशेजारी थोडे खाली, जमिनीमध्ये असलेले दिसते. मंदिराच्या गाभा-यामध्ये दोन शिवलिंगे आहेत. मुख्य शिवलिंग सुंदर आहे. छोटा नंदी आहे. बाहेरील बाजूस उंच आसनावर गणेशमूर्ती आहे. दुस-या दोन आसनांवरील दोन मूर्ती

प्राचीनवास्तू खात्याकडे आहेत. त्याच्यासमोर नागदेवता. त्या प्रत्यक्षात दक्षिणेकडे मुखाकडून एकमेकाला वेटोळे घातलेल्या स्वरूपात दोन नाग मूर्ती आहेत.

मंदिरामध्ये अर्धनारी नटेश्वर वार्षिक उत्सव यात्रा चैत्र (मार्च) महिन्यामध्ये गुढीपाडवा सणापासून सुरू होतो. चैत्र शुद्ध पंचमी शिवपार्वती विवाह हा वार्षिक उत्सव चालू होतो. पंचमीला हळदी उत्सव (चैत्र शुद्ध अष्टमी), लग्न उत्सव. चैत्र प्रतिपदा राजो पालखी (वरात) यात्रा उत्सव अष्टमीपर्यंत असतो. वार्षिक यात्रा उत्सवाला हजारो भाविक येतात.

वेळापूरचे ते मंदिर किती काळापासून अर्धनारी नटेश्वर राचे मंदिर म्हणून ओळखले जाते याद्वलची नेमकी माहिती उपलब्ध नाही. सोलापूरचे इतिहासाचे अभ्यासज्ञानंद कुंभार यांच्यात्सांगण्याहप्रमाणेशंकर आणि पार्वती यांच्याः अर्धनारी नटेश्वर या एकरूपाबद्दलची संकल्पना आणि वेळापूरच्या मंदिरातील मूर्ती यांमध्येसाम्यु आढळून येत नाही. कुंभार वेळापूर येथील मूर्ती अर्धनारी नटेश्वरकराची असल्याचीचोकारतात. वेळापूर परिसरात त्या मंदिराविषयीची माहिती देणारे तीन ते चार शिलालेख आढळतात. त्यात दिलेल्यासाहितीप्रमाणे अर्धनारी नटेश्वतराचेसमजले जाणारे ते मंदिर प्रत्यहक्षात्नटेश्वलसनामक देवतेचे असल्याचा पुरावा सापडतो. मात्र ती मूर्ती आणि ते मंदिर परिसरातील ग्रामस्थांीमधून अर्धनारी नटेश्वतराच्याभ्रवाने ओळखले जाते.

पंढरपूर - अकलूज रस्त्यावरील वेळापूर अर्धनारी नटेश्वर मंदिर हे सातवाहन कालीन प्राचीन मंदिर, या परिसरातील बारव ही त्याच काळ खंडातील आहे. ह्या बारवेची स्थापना केवळ मंदिर परिसर व तेथील पूजार्चाकरण्याकरिता केलेली असावी. कारण ह्या मंदिरात अलीकडील काळात बरीच वस्ती निर्माण झाली आहे. पूर्वी ह्या मंदिराच्या जवळ कुठलीही लोकवस्ती नव्हती. नंतरच्या काळात ह्या बारवेचा वापर वसाहतीकरिता पिण्याच्या पाण्याची सोय व्हावी म्हणून देखील केला जात असावा. १९७२ च्या दुष्काळात ह्या बारवेचा पिण्याच्या पाण्यासाठी वापर केला होता असे येथील गावकऱ्यांचे म्हणणे आहे. आताच्या काळात तेथे ASI चे एक कार्यालय देखील स्थापन झाले आहे. तेथे आज एक प्राचीनवास्तूचे संग्रहालय देखील उभारण्यात आले आहे. त्याच वेळापूर गावाच्या उत्तरेस अशीच काही प्राचीनमंदिरे आहेत त्या ठिकाणी देखील एक तलाव आहे जो आज ASI ने कुंपण बांधून त्याची व्यवस्थित निगा राखण्यात येते.

आकृती क्र.५: महाळुंग येथील येमाई देवी मंदिराजवळील महादेव मंदिराच्या बारवेचे विधान.

आकृती क्र.६: महाळुंग येथील महादेव मंदिरासमोरील बारव

महाळुंग येथील बारव:

माळशिरस तालुक्यात महाळुंग नावाचे एक गाव आहे. हे ठिकाण सोलापूर शहरापासून १२० कि. मी. अंतरावर आहे. सोलापूर - पंढरपूर - अकलूज मार्गे महाळुंग या गावाला जाता येते. सदरचे गाव हे भीमा नदी पासून साधारण ४ कि.मी अंतरावर वसलेले आहे. हे गाव येमाई देवी मंदिरामुळे सदर परिसरात प्रसिद्ध आहे.

येमाई देवी मंदिर परिसरात एक प्राचीन काळातील महादेव मंदिर आहे. येमाई देवी मंदिराची रचना ही नंतरच्या काळामध्ये झाल्याचे दिसून येते. मुळ बारव असणारे महादेव मंदिर हे उत्तर - दक्षिण दिशेस आहे , तर येमाई मंदिर हे पूर्वेस तोंड करून पूर्व - पश्चिम बांधण्यात आले आहे. महादेव मंदिराचे बांधकाम हे हेमाडपंती पद्धतीचे आहे. महादेव मंदिरा समोरील बारव ही १७^०५२'१४"

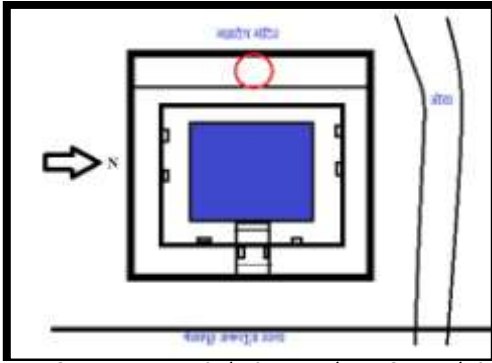
उत्तर व $05^{\circ}05'35''$ पूर्व इतक्या रेखांश व अक्षांशावर गुगल नकाश्यावर आढळते. ह्या महादेव मंदिर परिसरात माकडांचे साम्राज्य असल्याने बरेच भक्तगण ह्या मंदिरात प्रवेश करताना घाबरतात.

महादेव मंदिर हे उत्तराभिमुख असून , त्याची उत्तर दक्षिण रुंदी ही १६ फूट आणि पूर्व पश्चिम लांबी ही ५६ फूट आहे , तसेच मंदिराची उंची ही १२ फूट आहे. ह्या मंदिराचे मुख मंडप व गर्भगृह असे दोन भाग आहेत.

मुखमंडप हे उत्तराभिमुख असून या मध्ये आठ देवकोष्टके व सोळा (१६) कोरीव खांब आढळतात. हे मंदिर हेमाडपंती आहे कारण ह्या मंदिराच्या बांधकामात चुना व विटांचा वापर न करता दगडांचा वापर केला आहे.

सदर स्थान हे भीमा नदी पात्रापासून ३ किमी अंतरावर $17^{\circ}52'18''$ उत्तर अक्षांश व $05^{\circ}05'35''$ पूर्व रेखांश येथे स्थित: आहे. ह्या ठिकाणी येमाई देवी मंदिर आहे. तसेच त्या बाजूला एक प्राचीनमहादेव मंदिर आहे , ज्याच्या बाहेरील बाजूस अतिशय सुंदर बारव आहे. ह्या चा अभ्यास केला असता पुढील माहिती उपलब्ध झाली - ९ फुट माती, १५ फुट मुरुम, ४ फुट लाल गेरू आढळून येतो. तरीही ही बारव उन्हाळ्यात कोरडी असते कारण भीमा नदीचे पात्र देखील ह्या दरम्यान कोरडे असते^[१].

महाळुंग गावात येमाई देवी मंदिराजवळ एक प्राचीन काळातील बारव आहे. येथे एक महादेव मंदिर असून, हे मंदिर बारवेतच स्थापन करण्यात आलेले आहे. ह्या महादेव मंदिरासमोरील बारव ही आयताकृती आहे व तिचा वापर हा केवळ मंदिरातील पूजा अर्चा करण्याकरिता व मंदिर परिसर स्वच्छते साठी होत असावा असे प्रथमदर्शनी आढळून येते. ह्या परिसरात शेती चांगल्या प्रकारची असून देखील येथे ह्या बारवेमध्ये आता पूर्वी सारखे पाणी नसते. आज ही वास्तू ASI ने एक प्रेक्षणीय वारसा म्हणून जपला आहे.

आकृती क्र. ७: खंडाळी येथील महादेव मंदिरासमोरील प्राचीनबारवेचे विधान.

आकृती क्र. ८: खंडाळी येथील महादेव मंदिरासमोरील प्राचीन बारव.

खंडाळी बारव:

खंडाळी हे गाव वेळापूर अकलूज रस्त्यावर वेळापूर पासून ८ कि.मी. अंतरावर असलेले छोटे खेडे आहे ^[१०]. त्या गावाजवळून एक ओढ वाहतो, त्या ओढ्याजवळ एक अतिशय देखणे व प्राचीनमहादेव मंदिर आहे , ज्याच्या समोर एक बारव आहे. ह्या बारवेत आज पाणी नाही कारण ह्या बारवेची खोली ही जमीन सपाटी पासून १० फुट देखील नाही. (आकृती क्र. ८) ह्या बारवेत उतरण्याकरिता पायऱ्यांची सोय आहे. ती साधारण १० ते १२ पायऱ्यांची सोय आहे. मंदिर व बारवेचे मिळून एकूण १४ देवकोष्टके आढळून येतात. ५ पायऱ्या उतरल्यानंतर ह्या बारवेत एक सोपान (टप्पा) देण्यात आला आहे. नंतर ७ पायऱ्यांची सोय केली आहे. (आकृती क्र. ८)

वेळापूर अकलूज रोडवर , अकलूज येथून ७ किमी अंतरावर खंडाळी गावानजिक एक ओढा आढळतो. सदर स्थान हे $17^{\circ}08'30''$ उत्तर अक्षांश व $05^{\circ}08'49''$ पूर्व रेखांश येथे स्थित: आहे^[११]. येथे एक प्राचीन महादेव मंदिर आहे, त्या मंदिरासमोर एक प्रशस्त बारव आहे. तिचा भूशास्त्रीय अभ्यास केला असता पुढील माहिती मिळाली - पहिला थर हा ३ फुट माती, दुसरा थर हा ५ फुट मुरुम , तिसरा थर हा २ फुट लाल गेरू आढळून येतो. तरीही ही बारव उन्हाळ्यात कोरडी असते कारण मंदिराशेजारून वाहणारा ओढा हा देखील कोरडाच असतो. ह्या बारवेची खोली ही साधारण १० फुट आहे.

खंडाळी गावाच्या आलीकडे ३०० मीटर अंतरावर डाव्या बाजूस ही बारव असून. ती एका शेतात वसलेली बारव वाटते. परंतु तेथील बांधकाम हे हेमाडपंती आहे व त्या बारवेचे स्थापत्य देखील त्याच काळातील आहे. ह्या बारवेचा उपयोग हा प्राचीनकाळापासून मंदिराच्या पूजाअर्चना व परिसर स्वच्छ करण्यासाठीच केला जात असावा. कारण त्या बारवेची खोली ही साधारण १० फुट आहे व आज ह्या खोलीवर पाणीदेखील मिळत नाही, पूर्वीच्या काळी लोकवस्ती कमी होती त्यामुळे लोकांचे पाणी वापरदेखील त्याकाळी कमी होता.

तालुका	बारव क्र.	गावाचे नाव	स्थळ	अक्षांश	रेखांश	सामाजिक / धार्मिक / आर्थिक	वापरत आहे / नाही.
माळशिरस	१	वेळापूर	अर्धनटेश्वर मंदिर	१७°४७'२९"	७५°०३'१३"	धार्मिक व सामाजिक	आहे.
	२	महाळुंग	मंदिर	१७°५२'१४"	७५°०५'३५"	सामाजिक व धार्मिक	नाही.
	३	खंडाळी	मंदिर	१७°४९'५०"	७५°०२'४०"	धार्मिक व आर्थिक	नाही.

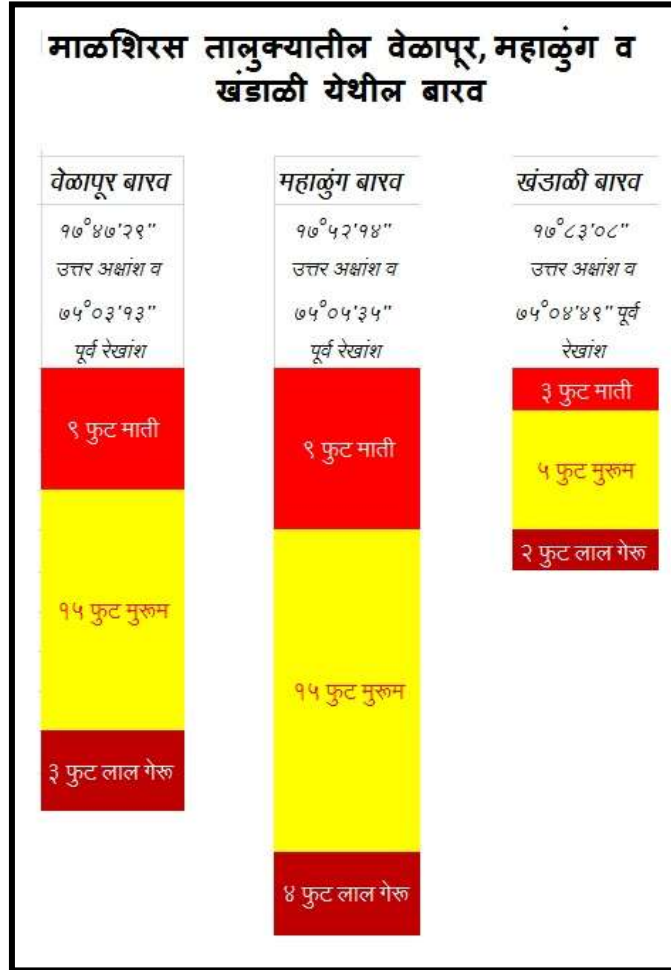
तक्ता क्र. १: माळशिरस तालुक्यातील विविध बारवांच्या स्थळ व त्यांचे अक्षांश व रेखांश.

सारांश

माळशिरस तालुक्याला धार्मिक इतिहास आहे, त्याच बरोबर ह्या तालुक्यातून भीमा नदीचे प्रवाहान होत आहे.(आकृती क्र.४) वेळापूर येथील सातवाहन मंदिर रचना ही प्राचीन काळात देखील पाण्याच्या स्रोतांचा सखोल अभ्यास करून करण्यात आला आहे. मंदिरातील बारवेची रचना ही भिंतीवर जमिनीतील पाण्याचा दाब पडू नये म्हणून भिंतीमध्ये ठराविक अंतरावर लहान लहान छिद्र ठेवलेली आहेत. बारवेच्या दगडांच्या सांध्यात पक्का चुना भरलेला नाही, त्यामुळे ह्यातून पाण्याचा झिरपा होऊन पाण्याचा दाब वाढत नाही. बारवेच्या बांधकामाचा भार पेलू शकेल अशी पायाची रचना केली आहे.

एका थरावर दुसऱ्या थराची रचना करताना वरच्या थरातील दगड, खालच्या थरातील दगडापेक्षा साधारणतः २ से मी मागे रचलेला आढळून येतो. बांधकाम जसजसे वर जाईल तसतसे बारवेचा घेर वाढत गेल्याचे आढळून आले. त्यामुळे बांधकामाच्या वजनाचा दाब विस्तारित भागावर पडतो. अशा प्रकारच्या जोडणीस अटकाव जोड अथवा उटंगळ असे म्हणतात. काही ठिकाणी वरच्या दगडाचे टोक खालच्या दगडाच्या खाचेत बसवलेले आहे, किंवा दोन समांतर दगडामध्ये उभी खाचकरून त्यात शिसे किंवा तांबे वितळवून भरले आहे. कोपऱ्यावरील दगड पडू नये म्हणून तो काटकोनात घडविलेला आहे. ऑफसेट जोडणी पध्दतीने बारवेच्या प्रवेशाची रुंदीही तिच्या तळाच्या पायरीच्या रुंदीपेक्षा जास्त आढळून येते. ह्या तंत्रामुळे बारवांचे बांधकाम अनेक शतकापासून टिकून आहे. अशा प्रकारची रचना ही वेळापूर, खंडाळी व महाळुंग येथे आढळून येते.

प्रत्येक बारवेचा भूपुरातत्वीय शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करून तेथील असणारे खडक , त्या खडकातून वाहणारे पाणी, त्यांचा होणारा जलसाठा ह्या विषयी सर्व माहिती गोळा करण्यात आली आहे (तक्ता क्र.१). एक निष्कर्ष असा काढला जातो की जर बारवेच्या ठिकाणी १० ते १५ मीटरच्या खोलीवर छिद्रित मांजऱ्या खडक अथवा लाल गेरू खडक आढळला तर तेथील पाणी कमी होत नाही. (आकृती क्र.९)

आकृती क्र.९: माळशिरस तालुक्यातील विविध बारवांच्या ठिकाणी आढळणारे खडक.

संदर्भ साधने:

1. डॉ नवथर बी एस (२०१४): "राहुरी तालुक्यातील बारव स्थापत्य विशेष संदर्भ राहुरी, कणगर, तांभेरे" प्रकाशित शोध पत्रिका, National Conference on Historiography and Methodology of Local History Proceeding, UGC sponsored Organized by Chandmal Tarachand Bora College, Shirur, Pune on 29th and 30th September, 2014.
2. भारतीय इतिहास संकलन समिती, महाराष्ट्र प्रांत, १९९५, संपा, डॉ, शरद हेबाळकर, श्रीनंद बापट, पृ. क्र. ७०
3. डॉ अरुणचंद्र शं पाठक, महाराष्ट्रातील बारव स्थापत्य, मराठवाडा संशोधन मंडळ, लातूर, २००१ पृ. क्र ९.
4. डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर - "भारतीय जलसंस्कृती: स्वरूप आणि व्याप्ती" पहिली आवृत्ती ११ जुलै २००६ सुमेरु प्रकाशन पृ. क्र. १९४.
5. कित्ता पृ. क्र. १९४.
6. अपराजितपृच्छा भुवनदेवकृत संपा पी. ए. मंकड (बडोदा १९५०)
7. www.wikipedia.com/malshiras
8. कित्ता www.wikipedia.com/malshiras

-
9. सालविडुल अ. अ. व जाधव आर. एन. (२०१४): "महाळुंग येथील बारव स्थापत्य: माळशिरस तालुका, सोलापूर", शोध पत्रिका प्रकशित, Journal of Indian Streams Research, Vol. IV Issue: IX Oct – 2014, Impact Factor 2.1506, pp 1 -7.
 10. द गझेटियर ऑफ इंडिया, महाराष्ट्र स्टेट सोलापूर डिस्ट्रीक्ट १९७७.
 11. महाराष्ट्र राज्य भौगोलीक कोष, १९७७.